

שאול רגב

הדרשה כאמנות ואומנות הדרשה: עיון בדרשותיו של ר' יהודה אריה מודנה

ר' יהודה אריה מודנה (ריא"ם, 1571–1648) הוא אחד הדרשנים הנודעים של יהדות איטליה. הוא החל לדרוש בגיל צעיר יחסית, ולפי עדותו נשא אלפי דרשות. אולם ספר הדרשות שלו "מדבר יהודה" מכיל רק עשרים ואחת דרשות. השלמה לידיעותינו עליו ועל דרשותיו אנו מקבלים מספרו האוטוביוגרפי "חיי יהודה" ומכתבים אחרים שלו. נראה שהיה פער גדול בין יכולתו של ריא"ם לדרוש בעל פה, ולמשוך, באמצעות רטוריקה טובה, את הציבור, ובין הכתיבה. לידינו הגיע רק קובץ מצומצם ביותר של דרשות מתקופה מוקדמת בחייו. אף שלדבריו דרש אלפי דרשות, לא נשארו בדפוס כי אם עשרים ואחת דרשות אלו מתקופת פעילותו הדרשנית המוקדמת. בדרשה הראשונה שדרש משווה מודנה בין הדרשן והאמן, שכן לרעתו הדרשה היא סוג של אמנות. אמירת הדרשה בעיבור דומה לפיסול שלא ניתן לתיקון ולשיפור, והדרשה הכתובה דומה לציור שתמיד אפשר לשנותו ולשפרו. בשני המקרים הדרשן והאמן עומדים לביקורת מתמדת של הקהל.

מבוא

ר' יהודה אריה מודנה (1571–1648) [להלן: ריא"ם] הוא אחד החכמים היותר מעניינים מבין חכמי ישראל.¹ תחומי הפעילות שלו והיכול הספרותי שהשאיר

¹ רוזנצוויג, תשל"ב; Adelman, 1985.

אחריו מרשימים ביותר. למעשה, הוא עסק בכל תחומי הספרות והטביע את חותמו על כל אחד מן התחומים האלה, הן בדרשה הן בהלכה, ובתחומים המשיקים. הוא עסק בפילוסופיה וכנראה גם בקבלה אף שהתנגד לה. גם אורח חייו לא היה כשל חכם יהודי נשוא פנים ונכבד, כזה שמושך אליו יראת כבוד. הוא היה מכור להימורים והפסיד רכוש רב, ובשעת הצורך הוא שילם את חובו בדרשות שכתב. עקב חובותיו הרבים היה נרדף, אף הוכה קשות, ולא פעם נאלץ לעזוב במהירות את מקום מגוריו מפני נושיו, בריחה שבדרך כלל שימשה לו גם כמעין תהליך של גמילה מהימורים עד לפעם הבאה. ריא"ם כתב גם אוטוביוגרפיה בשם "חיי יהודה"² שבה הוא מספר את קורותיו, וממנה אנו למדים רבות על אורח חייו ועיסוקיו.

ריא"ם השאיר אחריו עותק של איגרות ששלח בנושאים שונים, והם מגלים יותר מטפח עליו, על משפחתו ועל המוצאות אותו. למשל, באחד ממכתבי תשובה שכתב לבנו הבכור מרדכי, הוא מתלונן על בניו, כולל על הנמען עצמו. המכתב שופך אור על יחסיו עם בניו ועל התנהלותם בכלל. נביא מקצת מן הדברים:

לבני מרדכי יצ"ו [=שמרהו צורו ויחיהו] לויניציאה. בני יקירי שלום. כתבך חצי איש חצי עז וכלו בהמה, קבלתי וכך אקראנו. כי מחציו ולמעלה איש להיותו לשון צח וטוב. מחציו ומטה עז, לשון מחובר ממך עז וגם באו ימי הלבבות. וכלו בהמה כי מלמעלה ולמטה כלו מלא טעיות באותיות ושיבושים אפילו הלח בחי"ת ואין צורך לומר זולת זה.³

בהמשך המכתב הוא מלמד את הבן את כללי התעתיק של כתיבת מילים לועזיות באותיות עבריות. בצד הביקורת הוא מעודד אותו להמשיך ולכתוב בעברית:

יהי מה עכ"ז [=עם כל זה] היה לי יקר כתבך, ואל תמנע לכתוב לי לפעמים כך, בלשוננו, כי אחר הטעות ילמד אדם דעת, וטוב ללמוד בטעות מלטעות בלימוד.

² מהד' קארפי, תשמ"ה [להלן: חיי יהודה].

³ אגרות ריא"ם, מכתב פה (מהד' בוקסנבוים, תשמ"ד, עמ' 130) [להלן: אגרות].

הוא מספר לבנו חדשות מהבית, ומבקש ממנו להשיב לו על מכתביו, דבר שכנראה הבן לא עשה כבר זמן רב. בהמשך הוא מתלונן על בנו השני ועל עצמו ואומר:

הרעב כבד בארץ, הלחם יקטן בכל יום והמעות מכיס יעופו כנשרים. תקבל האיגרת הזאת מאחיך יצחק כתובה באצבע חזירים בטורח גדול כי אין לבבו פונה רק לרע כל היום, וכל העבירות נעשו לו כהיתר, ולקולי כחרש לא ישמע, ואני עייף ויגע מהמלאכה אשר עלי התלמודים והדרשות.

דרכו אל הדרשה

ריא"ם מספר על הכשרתו כדרשן ועל הצלחותיו בדרשנות מאז היה תלמיד. הוא מספר כי למד שמונה חדשים אצל ר' חזקיה פינצי⁴ – לא ברור אם מדובר במסגרת לימודים מוסדרת או ביזמה פרטית – אשר דרש מתלמידים בשכבת גיל מסוימת להכין כל שבת דרשה, והיה אוסף מניין מבין המבוגרים והתלמידים, ואחד הנערים התלמידים היה דורש בפניהם. התלמידים הכינו את הדרשות בעצמם, ולא ידעו מראש מי מהם ידרוש. ריא"ם מציין כי הוא נבחר לדרוש בשבת פרשת תרומה (רומז שזו פרשה לא קלה לדרוש בה, שהרי כולה תיאור הכלים והמשכן). בדרשה זו הוא השווה בין שלוש המתכות שמהן נבנה המשכן, זהב וכסף ונחושת, ובין שלושת הדברים שעליהם עומד העולם: תורה, עבודה וגמילות חסדים, שהם הגורמים להשראת השכינה בעם ישראל כמו במשכן. מורו היה מרוצה מאוד מדרשתו, אף ניבא לו עתיד כדרשן מזהיר:

וכאשר סיימתי אמר מוהר"ר חזקיה לשני זקנים שהיו שם מובטח אני בנער זה שידרוש דרשות בישראל כי מדרכו ניכר שיעשה פרי בדרושים.⁵

שנים לאחר מכן היה בא אותו ר' חזקיה לשמוע את דרשותיו של ריא"ם בבית הכנסת, והיה מציין שבעודו נער הוא ניבא שיהיה דרשן גדול.

⁴ על פי מרגליות, 1964, ח"ב, עמ' 482; גירונדי, 1853, עמ' 102 א, 103 א.

⁵ חיי יהודה, עמ' 41.

ריא"ם החל לדרוש יחסית בגיל צעיר מאוד. הוא קיבל את מינויו הראשון כדרשן כבר בגיל עשרים ואחת בעיר ונציה.⁶ לוונציה הגיע בכסלו שנ"ג, לאחר מות אביו ולאחר הפסד כספי גדול שאין אנו יודעים ממה נבע. על התקבלותו בוונציה הוא מספר באחת מאגרותיו:

וגם אמנה אחרי מות הצדיק [=אביו], נשבר ונדכה, למנוס לי בחרתי לגור ויניציאה עם בני ביתי, וזה לי פה כששה חדשים. ורצה המקום לזכות או לדכאת אותי, להפיל מנת חלקי במלאכת מלמדי תורה, ... ולחץ וכבוד נתנני ה' בעיני רבים מאנשי העיר, ישאוני וירוממוני למעלה למעלה מערכי השפל, אשר לא ידעתי מה. ומה גם עתה, אוהבי ורעי, וגם אשר יכלו לי, השיאוני הרהיבוני, וכל היום ישובו ושיחו בי להפצירני להשמיע קולי על גפי מרומי מקהלות ברבים, והדרשה תדרש, כי יאמרו בלתי מוכנים לזה יותר ממך יביעו ידברו, ואתה נתן לך ה' לשון לימודים בלשון הנוצרי, למה תחריש ויהיה לך לטוב ומועיל, כי יחלו פניך רבים, כי ידענו במה יתרוצו אנשי קהלנו תעמיד תלמידים הרבה ויודוך כי תיטיב לך, וחיית ורביית. ואני אחרי הדחייה פעמים שלש ראיתי להנאתי ולטובתי לנסות ויהי מה. והסכמתי להיות זה בחג השבועות, זמן מתן תורתנו, אשר הנושא רחב ידיים, והרשות נתונה לדבר בו איש כמסת ידו, וכבר התחלתי לחבר הדרוש כיד ה' הטובה עלי.⁷

אמנם באיגרת זו הוא מציין את התחלת הדרשה בקהל את חג השבועות של שנת שנ"ג, כיוון שיש בחג זה אפשרויות רבות מבחינת נושאים לדרשה. אולם על פי עדותו ב"חיי יהודה", וכן על פי כותרת הדרשה הראשונה בספרו "מדבר יהודה", דרשתו הראשונה בבית הכנסת הייתה בשבת נחמו של שנת שנ"ג. וכך הוא מתאר את המעמד והדרשה בספרו "חיי יהודה":

ובשבת נחמו השנ"ג היתה הפעם הראשונה שדרשתי בבית הכנסת גדולה ברוב עם הדרת ממ"ה הב"ה [=מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא] ושם היו חכמים זקנים גדולים ואנשים לרוב לא יכילם בית הכנסת ההוא. והוא הדרוש המודפס בספר הדרשות שלי הנקרא מדבר יהודה. ויתן ה' את חניי בעיני כל שומעי.⁸

⁶ על דרשותיו ראו Weinberg, 1992; מלמד, תשס"ג, עמ' קז-קל; רגב, תש"ע; Rivkin, 1950-1951, pp. 295-317.

⁷ אגרות, אגרת כו, עמ' 68.

⁸ חיי יהודה, עמ' 49.

לאחר מכן המשיך לדרוש בקביעות. לפי עדותו דרש⁹ כל יום בבוקר ובערב בישיבה ועוד כמה דרשות ביום שבת במקומות שונים בעיר. לדרשותיו באו גם לא יהודים – נזירים, כמרים, ובעלי שררה אחרים, וכולם נהנו מהן. אם כי הוא אינו מציין את שפת הדרשה, יש להניח שזו לא הייתה עברית כיוון שהנוצרים קרוב לוודאי שלא הבינו עברית.¹⁰ בדברים שהבאנו מן האיגרת דלעיל מציין ריא"ם את יכולתו לדבר בלשון נוצרי כאחת הסיבות שבגינן ניסו לשכנע אותו לקבל עליו את מלאכת הדרשה. שלא כדרשנים אחרים שהם "בלתי מוכנים לזה", הוא "נתן לך ה' לשון לימודים בלשון הנוצרי". פעמים הוזמן לדרוש במקומות שבין הנוכחים היו אנשים מכובדים בעלי שררה ושרים לא יהודים, גם אנשי כמורה נוצרים בדרגות גבוהות שהיו אף הם דרשנים ידועים. השומעים הלא-יהודים העריכו מאוד את דרשותיו ושיבחו אותו. ריא"ם אינו מוסר לנו כל מידע בשאלה על מה הייתה הערכתם – האם על השפה, הסגנון, התוכן או על שילוב של כל הגורמים גם יחד.

על הספר "מדבר יהודה"

ספר הדרשות היחיד של ריא"ם נקרא "מדבר יהודה". הספר מכיל 21 דרשות בלבד,¹¹ והוא נכתב עשר שנים לאחר שריא"ם החל לדרוש. למעשה זהו עיבוד וסיכום של דרשות שדרש במשך עשור זה. לא ברור אם היזמה להוצאת הספר הייתה שלו או של המדפיסים; גם על פי היומן קשה לקבוע מי היוזם. אולם מתיאור צורת העבודה וההבאה לבית הדפוס בהקדמה נראה שלמדפיסים היה עניין רב בהדפסת הספר והיו מוכנים להדפיסו בשלבים לפי התקדמותו של ריא"ם בכתיבה, אף שלא ראו את הספר בשלמותו לפני ההדפסה. כפי הנראה, דרשותיו שבעל-פה בוונציה עשו רושם טוב, ולכן הייתה נכונות להדפיס את הדרשות בספר.¹²

⁹ ריא"ם משתמש במונח "דרש" גם לשיעורים שלימד. כך למשל בפירושו לשופטים הוא אומר שהוא תוצאה של דרשות שדרש לתלמידים. כנראה היו אלו שיעורים ולא דרשות.

¹⁰ על שפת הדרשה ראו בונפיל, תשל"ט, עמ' 193; הנ"ל, תשל"ו; Saperstein, 1989, pp. 39–44; Bataillon, 1980.

¹¹ על משמעות המספר הזה ראו להלן.

¹² ייתכן שהיו סיבות נוספות שריא"ם אינו מגלה אותן, אך פה ושם הוא רומז להן. ואולי הדפסת הספר הייתה קשורה בצורה זו או אחרת לחובות הרבים שצבר כתוצאה מהפסדים במשחק הקלפים שלא יכול היה להיגמל ממנו.

בעלי בית הדפוס האיצו בו לסיים את כתיבת הספר, והוא מעיד שברגע שנסתיימה דרשה אחת כבר הוחל בהדפסתה, בעוד הוא מכין וכותב את הדרשה האחרת. תודות ללחץ המדפיסים כתיבת הספר לא ארכה זמן רב, וריא"ם סבר שהתוצר המוגמר יכול היה להיות טוב יותר אילו נתנו לו זמן נוסף לכתיבה ועריכה. הוא מתנצל בהקדמתו לספר על איכות הדרשות כיוון שהמבחר הוא מתחילת דרכו כדרשן "מימי הבחורות", ולכן הדרשות הללו הם בבחינת "ענבים קהות" "כי לא נתבשלו כל צרכם". בהמשך ההקדמה הוא מוסיף ואומר: "הן גם כי ידעתיו רובו ציה וערבה, כמדבר שאין בו נטעי נעמנים, אילנות ודשאים, ופרי מגדים וחדושים".

תמוה הוא כיצד אדם בעל מודעות כה גבוהה לכתיבה, שהוציא מתחת ידו מספר לא מבוטל של ספרים, לא היה מוכן דיו בזמן כתיבת ספר הדרשות הראשון שלו, הן מבחינת הכמות הן מבחינת העריכה והשלמת המקורות. ועוד יותר תמוהה הכללתן של שתי דרשות לבר-מצווה ודרשה לנישואין שריא"ם כתב לאחרים ואינן דרשות שדרש בעצמו בקובץ כה מצומצם של דרשות.

באוטוביוגרפיה שלו מספר ריא"ם כי ביזמתו של החכם מוהר"ר יוסף פארדו,¹³ אשר מימן את פרויקט הכתיבה, החל בתמוז שס"א לכתוב פירוש לתורה "על דרך הפשט הפשוט" אשר יתאים לכל אדם. הפירוש אמור היה להיות לקט מפירושיהם של מחברים אחרים, והוא אסף לידו מפירושיהם של עשרים ושבעה מחברים. הוא לא הצליח להשלים חיבור זה והספיק לכתוב רק על ארבע פרשיות בלבד – בראשית, פנחס, מטות ומסעי. לאחר כשנה, כשראה שריא"ם אינו מתקדם כמו שציפה, הפסיק ר' יוסף פארדו את מימון הפרויקט. הסיבה להספק הדל הייתה "כי אחור לא נסוגותי מהצחוק",¹⁴ דהיינו שהוא לא הפסיק לשחק קלפים. ייתכן שפרויקט זה, כמו גם התלמידים שבאו ללמוד אצלו, היה ניסיון לשקם אותו ודרך נאותה עבורו להרוויח כסף כדי להחזיר את חובותיו שתפחו בעקבות הפסדיו במשחקי הקלפים. נראה שעם הפסקת פרויקט כתיבת הפירוש לתורה החליט ריא"ם להתחיל ולסיים פרויקט אחר משלו, להוציא את ספר דרשותיו. בתמוז שס"ב, שנה אחרי התחלת פרויקט כתיבת הפירוש לתורה, ומשלא הצליח לכתבו, החל בהוצאת ספר דרשות לאור, מעין פיצוי על כתיבת הפירוש שלא התממש.

¹³ ראו עליו בניהו, תש"מ, עמ' 171–185.

¹⁴ חיי יהודה, עמ' 55.

כתיבת ספר הדרשות הייתה משימה קלה יותר כיוון שהבסיס כבר היה. הכתיבה נעשתה מתוך רשימות שונות וראשי פרקים שריא"ם שמר לעצמו מדרשותיו באותן שנים, והיא נמשכה רק שישה שבועות. גם ייתכן שלחצם של המדפיסים שיסיים את המלאכה לא אפשר לו לפזול לצדדים לאותה פעילות של משחקי קלפים שהסיחה את דעתו וגרמה לו להפסד ממון רב. גם לא ידוע אם היה איזושהו חוזה בינו ובין המדפיסים שכבל אותו למלאכתו ולצורך לסיימה. מכל מקום, מאזכורים שונים בהקדמתו, באוטוביוגרפיה שלו ובאיגרותיו, ברור כי לספר הייתה תכנית ברורה באשר לגודלו ולמספר הדרשות שייכללו בו. בהקדמה הוא מציין את המספר כ"א, גימטריה ל"כשמי יהודה במספר קטן",¹⁵ וגילו כשדרש את דרשתו הראשונה בוונציה. במקורות אחרים שתי הסיבות הללו אינן מוזכרות אלא רק מספר הדפים בספר או מספר גיליונות הדפוס, ובכל המקורות נזכר שעדיין יש ברשותו מספר רב מאוד של דרשות, "כמו ארבע מאות". לכן ייתכן שהגבלת גודל הספר קשורה בצורה זו או אחרת לקשיי מימון ההדפסה.¹⁶

לחץ הזמן שהיה נתון בו בהכנת הדרשות לדפוס אפשר לו כנראה רק לערוך את רשימותיו ולנסחם במתכונת הדרשה מבלי להוסיף מקורות. הדרשה בציבור מיועדת לכלל הציבור, משכילים ושאינם משכילים, והדרשן צריך לנווט את דבריו כך שיתאימו לציבור על רמותיו. בעיה זו משותפת היא לכלל הדוורשים והם מרבים להתלונן עליה.¹⁷ ריא"ם לקח את המכנה המשותף המתאים לדעתו לכלל הציבור, ועל פיו ערך את דרשותיו.¹⁸ רשימותיו היו בעיקר סיכום כללי של

¹⁵ גימטריה במספר קטן פירושו ספירת ערכי האותיות באחדים בלבד והשמטת האפסים מן העשרות והמאות. כך למשל האות יו"ד שערכה המספרי הוא 10, במספר קטן ערכה 1. וכך גימטריה במספר קטן של השם יהודה הוא 21. ולא כפי שכתב מלמד (תשס"ג), עמ' ק': "שמו הפרטי יודא שווה בגימטריה עשרים ואחת".

¹⁶ בעיה זו ידועה גם ממקורות אחרים. למשל ר' עזרא הבבלי שלח את ספרו "נתיבות שלום" להדפסה בקושטא עם הוראות ברורות כיצד להדפיסו. משלא הצליח לגייס את מלוא עלות דמי ההדפסה הוא שלח למדפיס גרסה אחרת, מקוצרת, של הספר המתאימה למספר גיליונות הדפוס לסכום הכסף שהצליח לגייס. ועוד הוא נתן את הספר מתנה למדפיס שימכור ואת הרווח ישמור לעצמו פרט לכמה עותקים שישלח לו כדי שיוכל לתת מתנות לאלה שתרמו לו. ראו ר' עזרא הבבלי, נתיבות שלום (מהד' רגב), בעיקר עמ' ל-לא; סג-סח.

¹⁷ ראו רגב, תש"ע, עמ' 136-143.

¹⁸ מלמד במאמרו הנזכר (תשס"ג, עמ' קטז-קכא) עומד על כך שריא"ם איננו מזכיר את מקורותיו הלא יהודיים בניגוד למוסקאטו אשר מרבה להזכיר מקורות כאלה, וזאת אף שריא"ם משתמש בדרשה הנוצרית כמודל לחיקוי ומשלב אותה עם דרך הדרשה היהודית. נראה שהסיבה אינה נעוצה בעמדתו או בגישתו המסורתית של ריא"ם למרות היותו איש הרנסנס, אלא כאמור במהירות שבה

הרעיונות שעליהם דרש בציבור ושל המקורות מן המסורת היהודית שאותם דרש ופירש. את ניסוח הדרשה השלמה והמובנית הוא דחה בוודאי למועד מאוחר יותר, לעת הדפסת הדרשות. אולם עתה, בזמן הכנת הדרשות להדפסה, עמד בפני לוח זמנים צפוף, ולא יכול היה להשלים את המשימה כראוי. זאת אולי אחת הסיבות לכך שאין אנו מוצאים הפניה למקורות חיצוניים, והדרשות נשענות בעיקר על מקורות יהודיים.¹⁹

דברים דומים באשר לדרך כתיבת הספר כתב ריא"ם גם ביומנו. על פי היומן נראה שהייתה זו יזמתו שלו לכתוב את הספר; אין סימן ללחץ של המדפיסים עליו לסיים את הכתיבה, אך גם כאן הכתיבה נעשתה תוך כדי הדפסה. מן היומן אנו למדים על התקבלותו של הספר בקהילות ישראל ועל היותו חלק ראשון מספר גדול יותר. בזמן כתיבת היומן, שנים לאחר הדפסת הספר, הצטברו אצלו כבר למעלה מארבע מאות דרשות שאותן הוא ודאי התכוון להדפיס:

חדש תמוז שס"ב אזרתי חלצי להדפיס קצת מדרשותי ולקחתי הראשי פרקים שהיו לי וקרב אותם א' אל א' וכאשר הייתי כותב כך היו מדפיסים יום יום, עד אשר מכ"א מהם חברתי בעה"י ספר מדבר יהודה חלק ראשון, כבר נתפשט בישראל ישתבח ה'. ואצלי עד היום יותר מארבע מאות דרשות מלבד פירושים על התורה וליקוטים רבים.²⁰

אולם באיגרת שכתב למורו הרב שמואל ארקוולטי²¹ נראה שלא הוציא את הספר לגמרי מרצונו החופשי. בפתח האיגרת הוא כותב:

אשר לא ישובח ולא יגונה [=ההכרח], הביאני להוציא לאור בדפוס חלק ראשון מן הדרושים בימי בחורותי אלה דרשתי פה ק"ק ויניציאה, כי לא מלבי היה להדפיסם.²²

בהמשך האיגרת הוא מתנצל שלא הביא לרבו את כתב היד להראותו לו לפני ההדפסה כיוון ש"לחצני מהירות הזמן" "השעה דוחקת אותי". הוא אמנם תכנן

הוכן הקובץ והלחץ שהפעילו עליו המדפיסים אשר לא השאיר לו זמן מספיק לחפש אחר המקורות ולשלבם בתוך הדרשה.

¹⁹ וראו מלמד, שם, עמ' קטז-קכא.

²⁰ חיי יהודה, עמ' 55.

²¹ ראו עליו שורץ, תשנ"ג.

²² אגרות, אגרת מ, עמ' 83.

להביאו אליו כדי שיעבור עליו, "כבר היתה הסכמתי להביאם קודם אל מצרף הכסף וכור המבחן דעת מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] הטהורה".

איגרת זו נשלחה תוך כדי הדפסת הספר, כאשר הדפיסו כבר כמחצית החיבור, וריא"ם מבקש מהרב ארקוולטי לכתוב שיר המשבח את הספר אף שלא ראה אותו. את השיר הוא יצרף בתחילת הספר בעמוד הראשון שהרי את הדף הראשון מדפיסים בסוף.

על פי עדותו זו וכפי שמשמע גם מן ההקדמה לספר, דרשותיו לא היו כתובות לפני הבאתן לדפוס אלא היו לו רק ראשי פרקים, רעיונות בקווים כלליים, אבל לא נוסח כתוב ומסוגנן. מובן שהיו גם הכותרות המלמדות על זמן הדרשה ומקומה, ולפיהן שחזר יותר מאוחר את הדרשות. כתיבתן של הדרשות, שנעשתה כאמור תוך כדי הדפסה, הייתה אפוא כתיבה חדשה ולא רק עריכה והגהות של דברים שנכתבו. המבחר הנכתב והנערך בספר "מדבר יהודה" אינו מעיד על דרך דרשתו אלא על דרך העיבוד של נושאים שונים שעליהם דרש בפני הציבור, וייתכן שאף צירף מספר דרשות יחד. תעיד על כך העובדה שיש דרשות ארוכות שספק אם יכולות היו להידרש ולהישמע באירוע אחד.²³

גם עתה האל יודע כי לא נתבשלו כל צרכם, כי בששה שבועים ימים כתבתי וסדרתי אותם מתוך רמזי ראשי פרקים אשר היו כתובים אצלי. והאומנים לוחצים אני מגיש להם ההעתקה מחוקה והם מדפיסים.²⁴

באיגרת ששלח לחברו מנוער ר' גרשון הכהן, ששימש אז ברבנות בקראקא [קרקוב], כשנתיים לאחר הדפסת הספר, הוא מודיעו על הדפסת הספר בציון הערכה על התקבלותו של הספר בדומה למה שכתב ביומנו. כנראה הספר עדיין לא הגיע לקרקוב, ועל כן הוא שואל מבקש אם אפשר להפיצו שם:

עוד זאת אודיע לאדוני כי זה שתי שנים הדפסתי חלק אחד מדרשותי אשר דרשתי ברבים בויניציאה יהיו כמו ק"י דפים ברביע. ועין ראתה אותו ותאשרהו. יודיעני כבו' אם בא מהם בגלילות ההם. ואם אשלח ארבעים או חמישים לידך

²³ על היחס בין הדרשה המסורה והכתובה ראו רגב, תש"ע, עמ' 155–210.

²⁴ מדבר יהודה, הקדמה, דף ד, ע"ב.

אם ימכרו שם, ואיך אוכל לשלוח. כי הדרך והלשון חדש הוא. או לפחות אחד למען תהגה בו, כי ידעתי כי יגל לבך בפרי לימוד מדבר אוהבך.²⁵

העובדה ששנתיים לאחר הדפסתו של הספר הוא עדיין לא היה ידוע בפולין, גם לא בקרב חכמים איטלקים שהגיעו לשם, אומרת דרשני. מספר העותקים שנשארו ברשותו של ריא"ם ודאי היה גבוה ממספר העותקים שהציע לשלוח לפולין למכירה. נקיטת הלשון "... או לפחות אחד", מראה אולי כי התקשה למכור את הספר ועל בעיה במידת הפופולריות של הספר.²⁶ ייתכן מאוד שיש פה פער, יותר מאשר קטן, בין תורה שבעל-פה לתורה שבכתב. ייתכן שזו הסיבה מדוע לא הדפיס כרך נוסף של דרשות אף שהיו באמתחתו מספר רב של דרשות.

כמרביית הדורשים והכותבים בזמנו גם ריא"ם בהקדמתו לספר מדבר על המניעים שהביאו אותו לכתוב את הספר. אחד המניעים היותר נפוצים במאה השש-עשרה היה להשאיר שם וזכר. בעיקר אלה שחוו את גירושי ספרד ופורטוגל ואשר סבלו את תלאות הגירוש וכל משפחתם נהרגה בדרך, ראו לנכון להשאיר זכר אחריהם בצורת כתיבת ספר הנושא בדרך כלל רמז לשם.²⁷ ריא"ם, אף שלא חווה את הגירוש והוא רחוק ממנו, מציין סיבה זו כאחת הסיבות לכתיבת הספר. אולם שלא כאחרים שלא השאירו צאצאים אחריהם שישאו את שם, ריא"ם השאיר אחריו בנים הנושאים את שמו, אך בנים אלו לא המשיכו בדרך אביהם, וכפי שראינו לעיל רחוקים היו מן ההשכלה, מהכתיבה ומקיום מצוות. ריא"ם אינו סומך על בניו אלה שימשיכו את דרכו ושיגרמו שיזכרוהו בזיכרון טוב, על כן הוא מזדרז להשאיר זיכרון אחריו אף שהוא עדיין צעיר לימים יחסית.

הספר "מדבר יהודה" מכיל, כאמור, רק עשרים ואחת דרשות, יכול דל יחסית לדרשן מפורסם שלדבריו היו תחת ידו מספר רב של דרשות. המספר הזה כולל שתי דרשות שכתב עבור שני נערים שהגיעו למצוות ולא הוא דרש אותן,²⁸ והן שונות מבחינת האורך והמבנה כראוי לדרשת בר-מצווה. וכן הוא כולל דרשה אחת לנישואין שגם אותה כתב לבחור שיישא אותה במסיבת נישואיו. כך שבסך הכול יש בידינו שמונה-עשר דרשות שריא"ם דרש בעצמו. הדרשות אינן לפרשת

²⁵ אגרות, אגרת מו, עמ' 90.

²⁶ ראו גם מלמד, תשס"ג, עמ' קכז.

²⁷ רגב, תש"ע, עמ' 162–167.

²⁸ על מנהג זה ראו למשל אגרות, אגרת יח, עמ' 60. וראו רגב, תש"ע, עמ' 180–185.

השבוע²⁹ – לכך ייעד את חלקו השני של הספר: "עוד אחבר לו חלק שני יתחיל מבראשית על כל התורה כסדר הפרשיות"³⁰ – אלא לזמנים ולאירועים מיוחדים. יש בו דרשות לשבת נחמו, לשבת שלפני ראש השנה, לראש השנה, לשבת בינתיים [שבת שובה], לסוכות, לחנוכה, לפורים, לפסח, לשבועות, לשבת איכה. כן יש בו מספר הספדים לחכמים שנפטרו, לנישואין ולברית מילה, וכן שתי הדרשות הנזכרות לבר המצווה.³¹ יוצאי דופן הן שתי דרשות: האחת – דרוש אחד עשר ליסוד בית מדרש, והאחרת – דרוש עשרים ואחת למעלת מחזיקי התורה.³² שתי דרשות אלה אינן עוסקות במועדים מיוחדים ולא הוקדשו לאישיות מסוימת. הדרשה סובבת על נושא או רעיון מרכזי, וסביר להניח שבה ריכז ריא"ם את כל הערותיו בנושא שפיזר בדרשותיו השונות. כך שלמעשה אפשר לומר כי דרשה כתובה אחת מרכזת בתוכה מספר דרשות שנאמרו בציבור בעל פה. מכאן ניתן להבין את אורכה החריג של הדרשה אשר ספק אם אפשר היה לדרוש אותה כך בציבור.

חידה היא מדוע צירף ריא"ם לספר הדרשות הראשון שלו, "פרי ביכורים", דרשות שכתב לבר-מצווה ולא מצא באמתחתו דרשות אחרות. הרי הוא מעיד שיש באמתחתו עוד מספר רב של דרשות, וודאי יכול היה לבחור כאלה שבהן יכול היה להראות את כוחו ויכולותיו הדרשניים יותר מאשר דרשות שכתב לנערים. סביר להניח כי אחת הסיבות לכך היא לחץ הזמן שבו היה נתון שאותו

²⁹ לא כפי שכתב מלמד במאמרו הנ"ל, עמ' ק': "הדרשה לשבת נחמו (השבת שאחרי תשעה באב) פותחת את סדרת עשר הדרשות לפרשת השבוע". עשר הדרשות הראשונות הן לשבתות מיוחדות רק שלוש פעמים הוא גם מציין את פרשת השבוע. בדרוש הרביעי: "דרוש לשבת בינתיים, פרשת האזינו". בדרוש השישי: "דרוש לחנוכה, פרשת וישב". והדרוש השביעי: "דרוש לפורים, שבת זכור, פרשת תצוה". גם בקבוצת הדרשות השנייה יש שתי דרשות בהן נזכרת פרשת השבוע. הדרוש הששה עשר: "דרוש לנישואין, לפרשת נח", ודרוש שמונה עשר: "למילה, פרשת וירא".

³⁰ מדבר יהודה, הקדמה.

³¹ שלא כדברי מלמד, תשס"ג, עמ' קח, שגם דרשות אלה נשא ריא"ם. ריא"ם מציין שם במפורש "חברתיהו לנער בהכנסו למנין י"ג שנה ויום אחד, ועל כן קצר מאד וכולו חלק אחד, כי הנער נער" (דרשה תשע-עשרה). ובדרוש עשרים הוא אומר: "חברתיהו לנער כמשפט הראשון". וראו דן, 1975, עמ' 200.

³² מלמד, שם, מציין עובדה זו כייחודית לדרשני איטליה. אולם ספרי דרשות שלא על פי פרשת השבוע מצויות בתקופה זו גם בארצות האימפריה העות'מאנית, כגון ספרו של ר' משה אלמושנינו, מאמץ כח; חלק ראשון מדרשותיו של ר' יצחק אדרבי, דברי שלום; ספר דרשותיו של ר' ישראל נג'ארה, מקוה ישראל ועוד. חלק ממחברים אלה כתבו גם ספרי דרשות לפרשת השבוע שחלקם נדפסו וחלקם לא נדפסו. כך שאין לראות תופעה זו כתופעה ייחודית לדרשני איטליה. וראו רגב, תש"ע.

הוא מזכיר במקורות השונים, הן בהקדמה לספר הן באוטוביוגרפיה והן באיגרות. בשונה מיתר הדרשות שלא היו כתובות להדפסה, אלא, כאמור, נערכו על סמך רשימות שונות, דרשות הבר-מצווה היו מטבע הדברים כתובות ומוכנות. ייתכן מאוד לכן שבלחץ הזמן העדיף לקחת דרשות כתובות ומוכנות מאשר לשבת ולערוך דרשות על סמך הרשימות. דרשה נוספת הבנויה באותה מתכונת היא הדרוש השבע-עשרה, דרוש לנישואין. בשורות הכותרת המסבירות את נסיבות הדרשה ואת נושאה אומר ריא"ם: "חיברתיהו בעד בחור מעם, אשר דרש אותו בנישואי אחותו, ולכן לא יארך ובא כולו חלק אחד." גם דרוש זה מכיל רק חלק אחד כיוון שגם הוא נכתב עבור אחר. נראה שגם צירופו של דרוש זה לקובץ היה משום שכבר היה כתוב ומוכן בשלמות, שהרי לא יכול היה למסור לבחור רק רעיונות או רשימות.

בקובץ עוד שתי דרשות קצרות, דהיינו בעלות הקדמה וחלק אחד בלבד. אחת מהן היא ההספד לחכם נפתלי אשכנזי,³³ דרוש חמשה-עשר. הספד זה אמרו ריא"ם והוא מסביר את קיצורו. "הוכרתי לקצור, מפני אחרים שהספידו עליו גם כן, ועל כן בא הדרוש חלק אחד כולו". הדרשה השנייה היא דרוש עשרים ואחד, "למעלת מחזיקי התורה". גם כאן יש רק חלק אחד, והסיבה היא: "דרשתי... ביום שבת קודש פרשת קדושים, שנת הש"ס, בבקר, ולא היה זמן לדבר באורך על כן בא כולו חלק אחד". פליאה היא מדוע לא האריך ריא"ם בשתי דרשות אלו בזמן כתיבתן, שהרי מי ידע בדורות הבאים, ואפילו בדורו, שלא כך היו במקור. בין כך ובין כך ריא"ם כבר הודיע שאת הספר הוא כותב עכשיו לראשונה ואינו העתק של מה שנאמר במקור. אין זאת אלא שלחץ הזמן לסיים את הספר גרם לכך. לעומת זאת, לאחר ההספד לנפתלי אשכנזי הוא מצרף קינה שקונן על מותו של מורו ר' משה בסולה, שהייתה כתובה ומוכנה אצלו כמה שנים. הקינה כתובה בשתי שפות, עברית ואיטלקית, ב"לשון הקודש ולשון נוצרי". הסיבה שהוא נותן לצירופה של קינה זו היא השבח שכל המשוררים שיבחוה והבקשות החוזרות ונשנות לקבל עותק ממנה:

רצתה נפשי להעלות פה חותם תכנית לסילוקן של צדיקים אלו, למנצח על השמינית, אשר חיברתי בנעורי ... אשר אמרתה כטל תזל בלשון הקודש ולשון

³³ ראו עליו גירונדי, 1853, עמ' 274.

נוצרי בבת אחת ... ראוה משוררים ויהללוה, ויחמדו אותה, ורבים כל היום דורשים ממנה העתקתה על כן שמתיה פה גלויה לכל, אשה אל אחותה.³⁴

למעשה, לכל ההספדים לחכמים שהובאו בספר "מדבר יהודה" צירף ריא"ם את הקינות שכתב עליהם. קינות אלה היו מוכנות אצלו ואין סיבה שלא יצורפו להספדים, ובכך להגדיל את נפח הספר וגם להראות את יכולתו בכתיבת קינות. היוצא דופן מבחינה זאת הוא ההספד על אשכנזי כיוון שהקינה שצורפה אליו לא נכתבה עליו אלא על מישהו אחר, זמן רב לפני פטירתו של אשכנזי.

אומנות הדרשה

הגם שבאופן כללי שומרות דרשותיו של ריא"ם על מבנה הדרשה המקובל בזמנו,³⁵ הן בעלות אופי מיוחד. ריא"ם רואה את ייחודיות דרשותיו בשילוב שהוא עושה בין הדרשה הנוצרית והדרשה היהודית. לאחר הנושא, שהוא פסוק או חלק מפסוק, בא המאמר התלמודי או המדרשי, ולאחריו באה ההקדמה שהיא ארוכה יחסית. גוף הדרשה נחלק בדרך כלל לשני חלקים שכל אחד יכול לעמוד כדרשה לעצמה. לפעמים, מסיבות שונות שאותן הוא מזכיר בפתיח בראש הדרשה, הוא מקצר את הדרשה לחלק אחד בלבד. כך תיאר ריא"ם את הדרשה שהקדיש לרבו ר' שמואל ארקוולטי:

הדרושים הם דורכים דרך חדש ממש, עשיתיהו ממוצע בין הדרס³⁶ והדרש. כי אחר הנושא והמאמר בא הקדמה קטנה נקרא אצלם פרולוגינו, אח"כ חלק אחד מדרוש, ואח"כ חלק שני, ואחר ביאור הנושא והמאמר בסוף בא חזרת [סיכום, תקציר] כל הדרוש הנקרא איפילינו, ואח"כ הסוף בבקשה [תפילה] כנהוג, וכן כל דרש ודרש. אמנם כל נתח אין נקי מאיזה פסוק או מאמר, והמשך הדרוש בקישור נאות על פי ההלצה והריטוריקה. לא ראיתי מהמודפסים מי שאחזו דרך

³⁴ מדבר יהודה, דף פ, ע"ב.

³⁵ רגב, תש"ע, עמ' 86–97; 63–79, Saperstein, 1989.

³⁶ הערת מהדיר האיגרות: כנראה כינוי הוא לדרשות הנוצרים. וראו גם Saperstein, שם, עמ' 411, והערה 31.

זה. הלשון ג"כ ממוצע בין לשון המוסקאטו³⁷ ז"ל המצוחצח בתכלו וניב, לרבים לא ישר בעיניהם, ובין לשונות רוב הליוונטיני והאשכנזים הפשוטים ביותר.³⁸

בהקדמתו לספר "מדבר יהודה" מאשים ריא"ם את דרשני זמנו שאינם בקיאים בחשיבה ובלוגיקה התלמודית, ועל כן הם מייבאים לטקסטים התלמודיים את הלוגיקה האריסטוטלית, ועל פיה הם מגבבים את דבריהם. ספרי דרשות רבים אין בהם תועלת, ובמחשבה ראשונה חשב שאין תועלת בכתיבת עוד ספר דרשות שאף לא אחד יסתכל בו:

אשר לא ידעו הבין במתק ודשן הוויות דאביי ורבא יבקשו להם שם על פני חוץ מן אריסטו וחבריו ואחריו כל אדם ימשוך דברי רבותינו יכתבום על ספר ומלאו פני תבל תנובה, קש וגבבה. ומה גם כי באמת יראו כי זה דור דורשיו מוסיפין וגורעין ודורשין וספרי הדרשות רבו למעלה ראש ורוח הקדים נשא את ההרבה מהם ומהמונם קצה נפש העם בדרך הדרש. וכי יראה אם דרוש או דרשות כתוב בספר בשער לא יפתח פיו בו ישליכנו בידו כספר מיר"ס לא יבקר בין טוב למוטב. ואת זה ראו עיני נעשה בספרי גדולים אשר קטנם עבה ממתני, אמרתי ואיך ידרשו בספרי.³⁹

אולם במחשבה שנייה שינה את דעתו כיוון שסבר שספרו יהיה שונה מספרים אחרים בכך שדרשותיו מתבססות על מקורות יהודיים פנימיים ולא על מקורות חיצוניים. את דרשותיו ואת ספרו הוא מדמה ל"עין המים אשר במדבר" במה שהם מרוויים את הנפש העייפה מן המקורות החיצוניים ומחזירים אותם אל המקורות היהודיים המסורתיים, דהיינו המשנה והתלמוד.

הדרשה כאמנות

כאמור לעיל, הדרשה הראשונה שנשא בבית הכנסת לפני ציבור גדול הייתה בשבת נחמו שנת שנ"ג, והיא גם הדרשה הראשונה המופיעה בקובץ הדרשות

³⁷ הוא ר' יהודה מוסקאטו. ראו עליו 41–66, Idel, 1992, pp. 192–226; Bettan, 1939, pp.

³⁸ אגרות, אגרת מ, עמ' 84.

³⁹ מדבר יהודה, הקדמה, דף ג, ע"ב.

”מדבר יהודה”. כדרכו מוסר ריא”ם בהקדמה פרטים על הדרוש, וכך הוא כותב על הדרוש הראשון:

הוא היה הראשון שדרשתי בוינציאה שנת השנ”ג בב”ה הגדולה יצ”ו ולכן באה הקדמתו ארוכה מעט מן האחרות. יבאר בה כי הצייר דומה לכותב והחוקק למדבר ולזה הדבור ברבים דבר כבד מאד. ובחלק א’ מהדרוש כי כל טוב האדם להיות רואה את הנולד עד שלא ינחם במעשיו ואם שגה להנחם מיד. וכי אולי על כונה זו נקרא שבת זה נחמו. ובחלק הב’ כי מה שיביאנו לידי ניחום הוא זכירתנו הטוב העבר והרע ההווה והעונג המקווה לאומתנו בכמות ואיכות והקנות.⁴⁰

את הקדמתו לדרשה פותח ריא”ם בתיאור ההבדלים שבין הצייר והפסל. צייר ציורו אינו נגמר עד שהוא מחליט שהוא גמור. אם נראה לו שעשה טעות או שהחליט לצייר בצורה אחרת, בכל רגע יכול הוא לקחת את המכחול בידו ולשנות ולהוסיף עד שהתמונה תמצא חן בעיניו ויגמור בלבו שנסתיימה. ואם יבוא אחר כך מאן דהוא וייעץ לשנות או להוסיף, יכול הוא לשנות. לעומתו, הפסל הלוקח גוש של אבן ומתחיל לפסל בו תמונה כל שהיא, אינו יכול לשנות או לתקן את המעוות:

דרך ישר לפני איש צייר ואוהב לצייר צורה כתיקונה בראותו חסרון יוכל להימנות בה עודנו מחזיק במלאכתו בחרט אשר בידו מוליך ומביא מעלה ומוריד משנה הקווים ומחליף את הגוונים ומסדר את המצבים עד אשר מום לא יהיה בה. אמנם החוקק באבן מחצב לעשות פסל וכל תמונה ולו ישחית והרבה להשיב אפו או חוטמו או חרום או שרוע או כל הפוסל במום הפוסל מעוות לא יוכל לתקן, הוא ישליך מידי האבן כי לא תצלח עוד למלאכה.⁴¹

השוואה זו שעורך ריא”ם בין הצייר והפסל היא משל בידו כדי להסביר את ההבדל שבין הכותב ובין הדורש בציבור. הכותב, בדומה לצייר, כל זמן שכותב יכול לשנות, למחוק או להוסיף כראות עיניו, וכן להבהיר דברים הנראים כמשתמעים לשתי פנים. כל זמן שלא הוציא את הכתב מתחת ידו ופרסמו ברבים, אין מעצור לפניו לשנות. לעומת זאת, הדורש בפני הציבור דומה לפסל. כל מילה

⁴⁰ שם, דרוש לשבת נחמו, דף ה, ע”א.

⁴¹ שם.

שמוציא מפיו אינו יכול להשיבה אליו, היא כבר הופכת נחלת הכלל. ניסוח לא מדויק, הוראה שאינה משתמעת, פסק הלכה מוטעה – כל אלו כבר נקלטו באוזני השומעים ואינם יכול להשיב. כל מה שירצה לתקן הוא רק מקלקל עוד יותר. על כן הדורש צריך להיזהר בדבריו יותר מן הכותב בכתביו, כיוון שהראשון אינו יכול לתקן ואילו השני יכול לתקן כאשר יקרא שוב את דבריו ויגיה אותם:

ההבדל הזה בעצמו אשר אמרנו היותו בין הצייר והפוסל באבן ראיתי אני בלבי כמה פעמים המצאו ממש בין הכותב והמדבר. כי הכותב על ספר, אם עודנו מושך בקסת יראה יוצא מתחת ידו דבר בלתי מתוקן חסור או יתור או לישנא דמשתמע לתרי אנפי וכיוצא בקולמוס עצמו אשר בין ידיו יסובבנהו יבוננהו וימחוק ויוסיף ויתקן עד בלתי השאיר לו שריד דבר תועה מדרך השכל. אך המדבר אם יאמר דבר שפתיים למחסור, (כי קרוב הוא יען ברוב דברים לא יחדל פשע) הקול ילך ולא ישוב.⁴²

בהשוואה זו פוסע ריא"ם עוד צעד אחד קדימה, ומתייחס לתגובת הקהל. בתגובת הקהל ריא"ם אינו מתייחס לכתובה שאינה נחלת הכלל עד אשר יוציא אותה בעליה החוצה, דהיינו עד שיגיע לשלב ההדפסה. בעיקר הוא מתייחס לפסל שכאמור הוא הדומה למדבר, היינו לדרשן. הפסל הזה עבודתו במקורה בחוץ, ומטרתו להציב את עבודתו בחוץ במקום שהמון עוברים ושבים ויכלו לראות אותה ולהתפעל מיופיה. נניח, אומר ריא"ם, שהפסל הזה באמת פיסל יצירת מופת, והציב אותה בכיכר העיר או במקום מרכזי אחר. לדעת ריא"ם תהיה זאת טעות איומה כיוון שהביקורת על היצירה לא תיפסק. לכל אחד מן העוברים ושבים תהיה איזושהי הערת ביקורת על היצירה בהתאם לאופיו ולדעתו. למשל, פסל גבוה יעליב את הנמוכים ופסל נמוך יעליב את הגבוהים, תווי פנים יפים יעליבו את המכוערים וההפך, גם אם היצירה מושלמת תבוא ביקורת כנגד היוצר שהעז לשים את היצירה בכיכר העיר, שוודאי מתגאה הוא על אנשי העיר ורוצה להשליט את עצמו עליהם. חצי הביקורת יופנו אליו תמיד מכל הכיוונים עד שיבוא לקלל את הרגע שבו החליט לפסל את היצירה.

במשל הפסל ובתיאור תגובת העוברים ושבים מנסה ריא"ם לתאר את מצבו של הדרשן בבית הכנסת. אם אינו רוצה לשמור את רעיונותיו וחידושיו רק לעצמו

⁴² שם, דף ה, ע"ב.

ולסביבתו הקרובה אלא לשתף את כלל הציבור, הוא עומד בפני הבעיה של ציבור מעורב מבחינה אינטלקטואלית ומבחינת הרקע והידע. הדילמה שבפניה ניצב הדרוש בציבור היא למי לכוון את דבריו. אם לרמה הנמוכה של ציבור השומעים הדברים ישעממו את הבינוניים ואת החכמים. אם ברמה הגבוהה יקשו הדברים לשאר הרמות ולא יבינו את דבריו. ואם ילך לפי הבינוניים הוא יתקל בתלונת השעמום מפי החכמים והקושי מפי הרמה הנמוכה. תלונות אלו אינן חידושו של ריא"ם אלא היו נשמעות מפי הדרשנים תדיר. הוסף לכך את הצורך בחידוש, כי מה היא דרשה ללא חידוש, והנה אנו עומדים כמעט בפני מצב בלתי אפשרי:

אם יגביה כנשר בלשון מדברת גדולות סתרי חכמה ותושיה לא יישר חילו אל השפנים עם לא עז בסוד התורה. יאמרו, מה הוא כי לא ידעו מה הוא. ואם ישפיל עד ארץ בדברים פשוטים וקלי ההבנה, ישמעו חכמים מליו ויהפכו לו עורף ולא פנים, כי יאמרו מה יודיענו זה... עד כי דורש ברבים דורש ריב ומחרחר מדון הוא, וכמה פעמים יאמר זמותי כל יעבור פי.⁴³

ריא"ם מודע לבעייתיות של ציבור מעורב זה שלפניו עומד הדרשן. את פתרון הבעיה מוצא ריא"ם בנרמז על ידי ה' בהוראתו למשה לעשות שתי חצוצרות ולהשתמש בהן בצורות שונות לפי המטרה. כידוע נצטווה משה לעשות שתי חצוצרות כסף לכינוס העדה. צורת התקיעה שנשמעה במחנה הזמינה כל פעם קבוצה אחרת. פעמים היה צורך לכנוס את המנהיגים ראשי העם, להם היתה צורת תקיעה אחת, ופעמים היה צורך להקהיל את העם כולו, ולהם יועדה תקיעה אחרת. לכל קבוצה היו קולות שונים, מעין אותות מוסכמים. התקיעה להקהיל את העם הייתה תקיעה פשוטה, ואילו למנהיגים – תרועה שהיא מנגינה לא פשוטה. דגם זה לוקח ריא"ם כרומו לפעולתו של הדרשן. פיו וגרונו הם כמו החצוצרה מהם יוצא הקול והדיבור. אולם קולות ודיבור אלו צריכים להיות שונים לפי המקום והזמן. על כך אומר ריא"ם:

תמיד היה עם לבבי כי במקהלות עם נכון הדבר לשים אנוש מילתו בדרושים קלים וערכים לשומעיהם ואעפ"י שאין ראייה לדבר זכר לדבר מאשר צוה ה' את משה עשה לך שתי חצוצרות כסף וגו' מי יודע אם רמז באולי כי חצוצרות פיהם של דוברי תורה ראוי שתהיינה שתיים. אם בזאת יתקעו ונועדו אליך הנשיאים

⁴³ שם, דף ו, ע"א.

ראשי אלפי ישראל ותקעתם תרועה וגו' כי התרועה ושברי קולות הדקים עולים ויורדים ומשתנים הם מצפוני התורה וסודותיה לא ימסרו אלא לועד נשיאי עדה אנשי שם. וסיים ובהקהל את הקהל תתקעו ולא תריעו להודיע כי בפרסום עם רב אשר בו הדיוטות גם כן מה ירך בסתר אף שכיות וסודות בסתר. וראוי לנהוג תקיעה פשוטה אמרים נכוחים וברורים לכל.⁴⁴

ריא"ם מבדיל בין דרשה המכוונת לתלמידי חכמים ובין דרשה המיועדת לכלל הציבור. לתלמידי חכמים הדרשה צריכה להיות כמו התרועה, עולה ויורדת, דהיינו שיש בה דברים פשוטים ומובנים וגם דברים נסתרים ופרשנויות שאינן על דרך הפשט בלבד. עם תלמידים אלו צריך הדרשן או הרב להיכנס לעומק התורה ולסודותיה. ואילו הדרשה המיועדת לכלל הקהל צריכה להיות קול אחד פשוט כמו התקיעה. אל ההמון יש לדבר בדרך פשוטה ומובנת ולא בדרך הסוד והרמז. להמון אין הרקע הלימודי שיש לתלמידי החכמים, ועל כן צריך הדרשן להתבסס על מכנה משותף נמוך ביותר כדי שכל השומעים יבינו את דבריו. כדי לעניין את המשכילים יותר שיושבים בתוך הציבור הזה יצטרך הדרשן לתבל דבריו גם ברמזים המובנים למשכילים לעומקם אבל פשטם מובן להמון. חלק מן העניין שייצור הדרשן כדי למשוך גם את המשכילים תהיה צורת הבאת הדברים ולא רק תוכנם.

כאמור, דבריו אלה באים בדרשתו הראשונה בציבור, עוד בהיותו בן עשרים ואחת, אולם נכתבו כעשר שנים מאוחר יותר. כלום כבר בהיותו צעיר לימים ובלי ניסיון מוכח של דרשן כבר עמד על כל הבעיות שהדרשן ניצב בפניהן, או שמא נאמרו שנים לאחר מכן, לאחר שכבר רכש ניסיון רב בדרשותיו בציבור וכבר יכול היה לצייר לעצמו ולקוראיו את המציאות שבפניה עומדים הדרשנים.

סיכום

ספרו של ריא"ם "מדבר יהודה" יסודו בכוונה שיהיה חלק ראשון מתוך סדרה של שני חלקים או שלושה. בפועל, אף שהיו תחת ידיו מאות ואולי אלפי דרשות, לא הצליח להביא להדפסת חלקים נוספים, וגם את החלק הזה של הדרשות, כפי שראינו לעיל, לא הצליח למכור. שנתיים לאחר הדפסתו הוא עדיין לא ידוע מחוץ

⁴⁴ שם, דף ז, ע"א.

לאיטליה, ועדיין נשארו ברשותו מספר רב של עותקים, שהרי הוא הציע לשלוח לחברו חמישים עותקים להפצה במקום מושבו בקרקוב. נראה שהיה פער גדול בין יכולתו של ריא"ם לדרוש בעל-פה ולמשוך, באמצעות רטוריקה טובה, את הציבור, ובין הכתיבה שכנראה לא הצליחה כל כך. כך או כך, לידינו הגיע רק קובץ מצומצם ביותר של דרשות מתקופה מוקדמת בחייו. יש להניח שריא"ם לא שינה את מנהגו ולא החל לכתוב את דרשותיו בצורה מושלמת, אלא המשיך לכתוב רשימות וראשי פרקים. כך שלמרות שדרש אלפי דרשות לא נשארו בדפוס כי אם עשרים ואחת דרשות אלו מתקופת פעילותו הדרשנית המוקדמת. מסיבות השמורות עמו, ולמרות עיסוקו הרב בכתיבה בסוגות ספרותיות שונות, לא חזר ריא"ם לכתוב דרשות.

מקורות

- בונפיל, ר' (תשל"ו). אחת מדרשותיו האיטלקיות של ר' מרדכי דאטו. *איטליה, א, עמ' א-לב*.
 ——— (תשל"ט). *הרבנות באיטליה בתקופת הרניסאנס*. ירושלים.
 בוקסנבוים, י' (מהדיר) (תשמ"ד). *אגרות ריא"ם*. תל אביב.
 בניהו, מ' (תשמ"מ). *יהודי יון ואיטליה*. תל אביב.
 גירונדי, מ"ש (1853). *גדולי ישראל באיטליה*. טריאסט (ד"צ ישראל תשכ"ח).
 דן, י' (1975). *ספרות המוסר והדרוש*. ירושלים.
 מלמד, א' (תשס"ג). אמנות הדרשה של ר' יהודה אריה מודינה: רטוריקה, אסתטיקה, פוליטיקה. בתוך: ר' בונפיל וד' מלכיאל (עורכים), *אריה ישאג: ר' יהודה אריה מודינה ועולמו* (עמ' קז-קל). ירושלים.
 מרגליות, מ' (עורך) (1964). *אנציקלופדיה לגדולי ישראל*. תל אביב.
 קארפי, ד' (תשמ"ה). ריא"א מודנה, חיי יהודה. תל אביב.
 רגב, ש' (תש"ע). *דרשה המסורה והכתובה*. ירושלים.
 רוזנצוויג, י' (תשל"ב). *הוגה יהודי בקץ הרנסנס*. תל אביב.
 שורץ, ד' (תשנ"ג). רבי שמואל ארקולטי תולדותיו וכתביו שאלות ותשובות ואיגרות, *אסופות*, ז, עמ' סט – קנו.
 Adelman, H. (1985). *Success and Failure un the Seventeenth Century Ghetto of Venice: The Life and Thought of Leon Modena, 1571–1648*. Ph.D. dissertation, Brandeis University.
 Bataillon, L. J. (1980). *Approaches to the Study of Medieval Sermons*. *Leeds Studies in English*, 11, pp. 19–35.

- Bettan, I. (1939). *Studies in Jewish Preaching*. Cincinnati.
- Idel, M. (1992). Judah Moscato: A Late Renaissance Jewish Preacher, in: D. B. Ruderman (ed.) (1992). *Preachers of the Italian Ghetto* (pp. 41–66). Berkeley.
- Rivkin, E. (1950–1951). The Sermons of Leon de Modena. *HUCA*, 23, pp. 295–317.
- Saperstein, M. (1989). *Jewish Preaching 1200–1800*. New Haven.
- Weinberg, J. (1992). Preaching in the Venetian Ghetto: The Sermons of Leon Modena, in: D. B. Ruderman (ed.), *Preachers of the Italian Ghetto* (pp. 105–128). Berkeley.